

Lezing Lux Mundi Duurzame landbouw en voeding

27 februari 2013

Martine Vonk, www.martinevonk.nl

Intro: artikel Trouw over paardenvlees.

Het recente voorbeeld van paardenvlees in voorverpakte lasagne laat helder zien dat de keten van onze voedselproductie langer en ingewikkelder is geworden. De markt is internationaal geworden en de afstand tussen boer en consument is aanzienlijk vergroot. Het voedsel in de supermarkt is anoniemer, inwisselbaar of zelfs onherkenbaar geworden. Zeker met bewerkte en samengestelde producten, zoals de genoemde lasagne, worden ingrediënten van over de hele wereld in het product verwerkt. Mensen hebben geen flauw benul meer waar hun dagelijks voedsel vandaan komt en hoe het wordt geproduceerd. En zo kan het dus gebeuren dat er paardenvlees in de lasagne verdwijnt.

De laatste 50 jaar is er ontzettend veel veranderd in ons landbouwsysteem. In haar boek 'Hamburgers in het paradijs' stelt Louise Fresco terecht dat nog nooit zoveel mensen op aarde zich geen zorgen meer hoeven te maken of er morgen wel voldoende eten is. Veel mensen kennen voedselzekerheid: wij maken ons geen zorgen of er morgen nog wel brood bij de bakker is of melk in de supermarkt. En er is diversiteit. We eten producten waar onze grootouders nog nooit van hadden gehoord.

Om dit mogelijk te maken heeft de landbouw een heel ander karakter gekregen. Zoals gezegd is het internationaler en industrieler geworden en daardoor is het ook complex. Intensivering leidt tot meer opbrengst, maar heeft ook schaduwzijden. De internationale markt leidt ertoe dat prijzen voor primaire producten steeds scherper worden gesteld, wat vooral de individuele boer merkt. De 14 keten van productie, via verwerking, verpakking, distributie, consumptie en afvalverwerking is lang. De consument die zich in dit verhaal gaat verdiepen, ziet soms door de bomen het bos niet meer en raakt soms, met alle goede bedoelingen, ontmoedigd.

En dat is het punt waar we ethische vragen moeten stellen:

- Wat betekent dit voor de dieren?
- wat betekent dit voor de grond, de aarde?
- Wat betekent dit voor de primaire producenten, de boer?
- Wat betekent dit voor de consument?
- En onderliggend: hoe kijken we daar als christen tegenaan?

Een paar maanden geleden stelde Aalt Dijkhuizen, voorzitter van de raad van bestuur van Wageningen Universiteit, dat de landbouw intensiever moet, omdat de vraag naar voedsel de komende decennia enorm toe zal nemen. De schattingen lopen uiteen van anderhalf tot twee keer de huidige productie in 2050. De wereldbevolking groeit en voor veel mensen in opkomende economieën groeit de welvaart snel en daarmee de vraag naar vlees, eieren en zuivel. Zijn conclusie is dat de productie per hectare en per dier hoe dan ook omhoog moeten. Boven het artikel stond de kop: 'Of intensieve landbouw, of honger'. Hij sprak over een morele opdracht meer mensen te voeden.

Eerst iets over die morele opdracht: Ja, er is honger. Er sterven bijna 1000 mensen per uur als gevolg van ondervoeding. Alleen, het terugdringen van honger zullen we op dit moment niet bereiken door meer voedsel te produceren. Er wordt momenteel voldoende geproduceerd om iedereen op aarde te voeden. Het punt is dat mensen geen toegang hebben tot voedsel. Op sommige plekken is er voedsel in (een gemiddeld Nederlands gezin gooit voor ruim 350 euro per jaar aan eetbaar voedsel weg). Een miljard mensen op de wereld heeft obesitas, terwijl evenveel mensen voortdurend gebrek aan voedsel hebben.

Er is dus een verdelingsprobleem, waar structureel iets aan moet veranderen. Om honger te bestrijden, is verbetering van de lokale productie nodig en beschikbaarheid van voedsel in landen met honger.

Dijkhuizen heeft het in zijn verhaal echter niet over honger (hoewel het wel in de titel wordt genoemd), maar vooral over hoe we kunnen voorzien in de verwachte trends. Die trends gaan uit van 9 miljard mensen in 2050, die gemiddeld veel meer vlees en zuivel gaan consumeren, vooral in opkomende economieën zoals China, India en Brazilië. Dat betekent dat de voedselproductie per hectare omhoog moet of dat er meer landbouwgrond moet komen ten koste van biodiversiteit.

Het streven van Dijkhuizen naar productieverhoging per hectare, met minder gebruik van grondstoffen en chemische hulpmiddelen, is op zichzelf niet een probleem. Maar wel dat deze intensivering de beste richting is omdat intensieve landbouw “per kilogram product de minste ruimte vergt en de minste broeikasgassen uitstoot”.

Ik merk vaak dat het verwarrend is dat Dijkhuizen hier het woord ‘duurzaamheid’ voor gebruikt. Zijn stelling is dat een kg kip uit de intensieve veehouderij (plofkip) duurzamer is dan biologische kip, omdat de plofkip minder ruimte per kg kip nodig heeft en omdat het dier een zo efficiënt mogelijke omzetting heeft van voer naar vlees en dus zo snel mogelijk groeit. Technisch gezien is dat misschien wel duurzamer, maar het verhaal rond duurzaamheid is groter dan dat. Er is ook nog zoiets als dierwelzijn, gezondheid, eerlijke handel.

Om op het voorbeeld van de kip dieper in te gaan:

Het is het meest bekende en ook goedkoopste stukje vlees in de supermarkt: kip. Mede door de acties van Wakker Dier is daar veel aandacht voor. Deze kipfilets zijn kuikens die in zes weken worden gefokt tot een kip van ruim 2 kilo. Deze kippen hebben met 20 anderen gemiddeld een vierkante meter ruimte tot hun beschikking. Het is efficiënt, maar wel de vraag of we dit ethisch gezien ook willen. Door de snelle groei hebben deze kippen vaak gezondheidsproblemen: ze worden kreupel en hebben zweren. In de vleeskippenhouderij wordt nog altijd veel antibiotica gebruikt. Roel Coutinho van het Rijkinstituut voor Volksgezondheid & Milieu (RIVM) heeft verschillende keren de noodklok geluid, omdat in kip de ESPL-bacterie wordt aangetroffen, die bij mensen kan leiden tot resistentie. Hij pleit al lang voor het terugdringen van het antibioticagebruik in de pluimveesector. Waarom ligt er dan toch dit vlees in de supermarkt? Heel simpel, omdat de meeste consumenten die goedkope kip blijven kopen.

Om consumenten die wel anders willen heeft de dierenbescherming het Beter leven keurmerk geïntroduceerd, met een sterrensysteem. Hoe meer sterren, hoe meer tijd hij heeft om te groeien, waardoor er minder, of zelfs geen, antibiotica nodig is. Ook heeft deze kip meer ruimte en een overdekte uitloop. Deze kip is een paar dubbeltjes duurder.

De onderliggende, ethische vraag is natuurlijk: wat vinden wij normaal voor een dier? Hoe gaan we rechtvaardig om met dieren? Daarom moet het verhaal zichtbaarder over de productieprocessen, zodat de consument echt kan en wil kiezen.

Intensief duurzaam?

Ik vraag me sterk af of een almaar intensievere landbouw op de langere termijn ook duurzaam is. De meeste intensieve landbouw gebruikt veel fossiele brandstoffen, antibiotica, water en fosfaat, wat schaarser wordt. Daarnaast wordt veel met dier- en plantenrassen doorgefokt. Dat maakt het systeem kwetsbaar en roept ook ethische vragen op. Er zijn zeker vragen te stellen over dierwelzijn, het gebruik van bestrijdingsmiddelen, afnemen van de bodemvruchtbaarheid in Nederland en de grote hoeveelheden soja die we als veevoer importeren uit Brazilië. Nederland is de grootste soja-importeur van Europa.

Wat dan wel?

Onder duurzame landbouw versta ik een vorm van landbouw die op de lange termijn is vol te houden - voor mens, dier en bodem. De Wetenschappelijke Raad voor Integrale Duurzame Landbouw en Voeding

gebruikt hiervoor het woord 'Veerkracht'. Dat spreekt me aan, ook vanuit het oogpunt van de individuele boer. Hoeveel economische, ecologische en sociale veerkracht heb je nodig als bedrijf en als sector om ook op de lange termijn gezond voedsel te kunnen blijven produceren tegen een reële prijs?

Als we streven naar gezond en voldoende voedsel voor mensen wereldwijd, op een duurzame manier geproduceerd, zijn volgens mij de volgende dingen belangrijk:

1. Inzetten op echt duurzame, volhoudbare landbouw.
2. We zullen minder vlees en zuivel moeten eten. Daarmee komt meer grond beschikbaar voor de productie van voedsel voor menselijke consumptie.
3. Oplossing zoeken in de hele keten: ieder zijn verantwoordelijkheid.

1. Duurzame landbouw

Over duurzame landbouw is heel veel te zeggen. Ik noemde al het begrip veerkracht, wat geldt voor de bodem, voor de dieren, voor de natuur en ook de boer zelf.

De bodem is de basis van de grondgebonden landbouw. Door intensivering begint de bodemvruchtbaarheid in ons land af te nemen. Inmiddels groeit het besef dat bodemleven – denk aan wormen, sporen en bacteriën – een belangrijke rol speelt in het bestrijden van ziekten in gewassen. De natuur kan zelf heel wat reguleren, zonder dat er al te veel bestrijdingsmiddelen of kunstmest aan te pas hoeven te komen. De praktijkkennis hierover neemt toe en dat is een goede zaak voor een veerkrachtige en duurzame landbouw.

De intensivering en de schaalvergroting van de landbouw hebben hun sporen nagelaten in de natuur, vooral bij die soorten die afhankelijk zijn van extensievere landbouw. De grutto bijvoorbeeld leeft van oudsher in het boerenland. Maar die heeft het niet makkelijk, laten cijfers van het Sovon Vogelonderzoek Nederland vorig jaar zien. De landelijke populaties van boerenlandvogels als de grutto, de tureluur, de scholekster en de Kievit zijn sinds 1960 met meer dan zestig procent teruggelopen. En van de veldleeuweriken is, vergeleken met 1970, nog maar vier procent over. Deze vogel – in het Latijn *alauda arvensis*, vrij vertaald de prijzer van de akker – is erg afhankelijk van diversiteit op de akkers en aan de akkerranden.

Om meer aan natuurbeheer te doen, zijn organisaties als Den Haneker heel belangrijk. Omdat mensen elkaar kunnen motiveren. Mensen krijgen plezier in natuurbeheer, wanneer ze resultaat zien van hun werk. Vijf jaar geleden gaf mijn broer Jan aarzelend de ruimte aan Klaas Hemke om een derde van een hectare om te vormen tot boomgaard, met een poel en natuurland. Afgelopen voorjaar broedde daar, voor het tweede jaar op rij, een patrijs. Het gonst er van de bijen en hommels. Drie paar Kieviten en een paar grutto's vonden er ook een broedplek. En op de aangelegde natuuroever groeien zeldzame soorten, zoals de koekoeksbloem, de ratelaar en de kale jonker. Mijn broer ervaart meer en meer dat deze diversiteit op zijn bedrijf meerwaarde geeft aan zijn boer-zijn en zijn ontzag voor de Schepper en Zijn rijke schepping verdiept.

Over dierwelzijn heb ik al een en ander gezegd. Het is echt niet zo dat die alleen maar slechter is geworden. Ik ben opgegroeid op een melkveebedrijf. We hadden een 'Hollandse stal'. In de winter stonden de koeien op stal. 's Zomers werden ze buiten in het weiland gemolken. Ik kon enorm genieten van de gekke bokkesprongen die de koeien maakten wanneer ze in het voorjaar voor het eerst weer naar buiten mochten. Pas later besepte ik dat de koeien de hele winter lang in een slecht geventileerde ruimte stonden waar ze geen stap konden verzetten. Toen duidelijk werd dat mijn broer Jan het bedrijf van mijn vader wilde overnemen, werd er een open ligboxenstal gebouwd. De koeien kunnen er vrij in rondlopen, er is veel frisse lucht. En overdag gaan ze sowieso naar buiten. De gemiddelde melkproductie per koe op het bedrijf is de laatste twintig jaar gestegen van 20 naar 27 liter per dag. Ook daar kun je je afvragen: wat is het effect ervan op de koe?

Ik denk dat een belangrijk ethisch uitgangspunt is dat een dier een levend wezen is, geschapen door God. Hij heeft een aard en onze opdracht is dat hij naar zijn aard kan leven. In Spreuken 12:10 staat: "Een rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee, een goddeloze is alleen maar wreed." Maar wat is goed en wat is wreed? Hoeveel ruimte is rechtvaardig? Wat mag je allemaal bij een dier verwijderen, om zichzelf en andere dieren geen pijn te doen? We branden de horens af bij koeien, we knippen de snavel af bij legkippen, we castreren biggetjes. Hoe lang mag je levende dieren achter elkaar vervoeren? Allemaal vragen die heel goed op zijn plek zijn, hier in de kerk. Omdat het alles te maken heeft met het omgaan met Gods schepping.

Andere aspecten van duurzame landbouw zijn het sluiten van kringlopen, vooral die van stikstof en fosfaat. Dus geen soja meer uit Brazilië importeren, maar proberen dat in de regio (Noordwest Europa) te doen. Het betekent dat we niet meer mest produceren dan dat we land hebben om het weer op te gebruiken. En dat we streven naar diversiteit, in gewassen en dierrassen. Zo kunnen we de natuur veel meer zijn eigen gang laten gaan, omdat de schepping heel wat veerkracht heeft meegekregen.

Boer

Hoe zit het met de veerkracht van de individuele boer? De speelruimte van een individuele boer is beperkt. Hij is een van de schakels in de voedselketen tussen oogst en consument. Daartussen bevinden zich ook de voedselverwerkende bedrijven en de retail. Die twee partijen hebben een grote machtspositie verworven en zoeken leveranciers met de laagste kostprijs. Dat maakt dat boeren zich nogal eens in een spagaat voelen staan als ze willen kiezen voor meer dierwelzijn en biodiversiteit.

Vooropgesteld, zorg voor dierwelzijn en natuur zouden voldoende geïntegreerd moeten zijn in het agrarisch bedrijf. Maar nu is dat niet altijd terug te zien in de prijs die de agrariër krijgt voor zijn product. Zolang dat niet standaard gebeurt, moeten er manieren worden gevonden om de extra zorg ook een meerprijs te geven. Gelukkig zijn er goede voorbeelden te vinden waarbij dat lukt, zoals het rondedeel en de weidemelk. Dat zijn initiatieven waarin de hele keten participeert, van boer tot supermarkt. En natuurlijk ook het al langer bestaande eko-keurmerk.

2. Minder vlees en zuivel

Daarmee komen we op de rol van de consument. Want al lijkt die rol als individu niet zo groot, als geheel hebben we veel invloed. We zijn allemaal consument en maken allemaal keuzes.

Wereldwijd zijn we heel anders gaan eten. Meer suiker, meer vet, meer dierlijke eiwitten. Dat is niet goed voor onze gezondheid en ook niet houdbaar in een duurzame landbouw. Wij moeten onszelf aanleren om anders te gaan eten. Juist dit punt van gedragsverandering komt in de visie van Dijkhuizen niet aan bod. Dat heeft alles te maken met zijn wereldbeeld. Zijn visie is dat high-tech landbouw op termijn alles zal oplossen, zonder dat wij kritisch hoeven te kijken naar ons gedrag. Terwijl juist het aspect van mateloosheid (meer vlees, vet en suiker, uitputting van de aarde en oneerlijke handel) mede tot onduurzaamheid leidt.

Om voldoende voedsel wereldwijd te kunnen blijven produceren, zullen we minder vlees en zuivel moeten consumeren. Want dat kost te veel grond, energie en water. Op dit moment wordt meer dan de helft (sommigen zeggen zelfs 70%) van alle beschikbare landbouwgrond gebruikt voor veevoer. Daarbij is de productie van dierlijke eiwitten heel inefficiënt. Voor de productie van één kilo vlees of zuivel is gemiddeld 7 kilo graan nodig. Als we in plaats van dierlijke eiwitten veel meer plantaardige eiwitten gaan eten, levert dat dus heel wat grond op dat gebruikt kan worden voor gewassen voor menselijke consumptie. En als je dan vlees eet, kies dan voor een eerlijk en duurzaam geproduceerd stukje vlees of kaas. Het kost wat meer, maar dat geeft de boer nu juist de mogelijkheid dit te doen.

Waar ik ook erg positief over ben, is de herontdekking van oude granen en vergeten groenten. Dit draagt niet alleen bij aan biodiversiteit, maar geeft ook een herontdekking van oude smaken.

3. Hele keten

Liberalisering van de landbouw heeft geleid tot grote geografische afstand tussen producenten en consumenten, dat zagen we bij de lasagne uit het begin. Consumenten staan ver af van de manier waarop voedsel is geproduceerd en verwerkt. Maar ook een Nederlandse boer die veevoer inkoopt heeft geen zicht op de omstandigheden waaronder zijn collega's in, bijvoorbeeld, Latijns Amerika dat veevoer produceren. Daarom is samenwerking in de hele keten hard nodig. Want duurzame landbouw kan alleen slagen wanneer mensen zich verantwoordelijk voelen voor verduurzaming van de hele keten, van producent tot afvalverwerker, waarbij grondstoffen uiteindelijk weer terug kunnen keren in de voedselkringloop. Hoe korter de keten, hoe groter de kans dat dat zal lukken. Internationale uitwisselingsprogramma's tussen agrariërs (zoals de WAV) en studiegroepen in de regio werken goed, omdat mensen zo samen praktische oplossingen bedenken voor milieuproblemen op hun bedrijf.

Je ziet weer een beweging op gang komen waarbij consumenten en agrariërs meer met elkaar in contact komen. Dat is goed, omdat mensen zich zo weer bewust worden waar het voedsel dat ze eten vandaan komt en wat ervoor nodig is om het op hun bord te krijgen. Meer contact met agrariërs leidt vaak tot meer waardering voor het werk van de boer. Mensen zijn dan eerder bereid om meer te betalen voor duurzamer geproduceerde producten. Of ze raken zelfs vergaand betrokken bij een bedrijf, zoals initiatieven van 'Community Supported Agriculture' laten zien, waarbij consumenten meehelpten op het bedrijf en zelfs mede financieel risico dragen.

Relatie met ons geloof

Wat heeft dit alles nu te maken met ons geloof? Ben je nu al christen een andere boer? Consumeer je anders als je gelooft?

Eerdergenoemde problemen van honger, milieuproblematiek, klimaatverandering, onrecht raken elkaar op een dieper niveau. Ze hebben te maken met onze diepe drijfveren, onze gerichtheid op eigenbelang. Dat vraagt herbezinning. Een christelijke visie op duurzaamheid begint met het besef dat God Schepper en Eigenaar is van deze aarde, zoals dat ook staat in Psalm 24:1: "Van de HEER is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen...". Dat betekent dat de natuur waarde heeft in zichzelf, tot eer van God, los van een direct menselijk nut. Romeinen 1:20 benadrukt dat in de schepping Gods wezen te herkennen is, in de orde, de complexiteit, de schoonheid, evenals in de onderlinge afhankelijkheid binnen de natuur, zoals de zogenaamde ecosystemen. De aarde is goed (Hebreeuws: *tov*) gemaakt. De natuur heeft waarde omdat het een schepping is van God. Het besef dat deze aarde van God is, maakt korte metten met de manier waarop de meeste mensen deze wereld en onze plaats daarin zien. Uiteindelijk behoort de aarde ons niet toe. Op dat besef dienen we ons handelen af te stemmen.

Het Oude Testament geeft een aantal principes voor een zorgvuldig landgebruik. In Leviticus 19:9-10 staat dat wat bij de graanoogst en wijnoogst blijft liggen, bestemd is voor de arme en de vreemdeling. De Israëlieten mochten niet alles tot de laatste korrel oogsten, maar moesten ook overlaten voor anderen. Dit gedeelte laat zien dat het gebruik van land niet alleen om productiviteit en eigenbelang moet draaien. Het voorschrift eindigt met: "Ik ben de Heer, jullie God", wat het tot een geestelijk principe maakt. Het land behoort God toe, we beheren het in zijn opdracht.

Een tweede principe gaat over rust voor mensen, dieren en het land. Leviticus 25:2-7 roept de Israëlieten op om elk zevende jaar een sabbatsjaar voor het land te laten zijn en het land dan braak te laten liggen. Een interessant principe, dat ons ethische vragen stelt als: gaan we niet veel te ver met het voortdurend oprekken van productie per hectare en per dier? Wanneer is er rust voor de bodem, rust voor mens en dier? De voorschriften voor landgebruik in het Oude Testament zijn er altijd op gericht het land vruchtbaar te houden op de lange termijn.

Een derde principe gaat over herstel en nieuwe kansen. In Lev. 25 staat dat elk vijftigste jaar zou een jubeljaar zijn, een jaar waarin iedere familie weer zijn oorspronkelijke stuk land terug zou krijgen.

Hierdoor zou er nooit structurele armoede en structurele honger zijn. Als we dit principe konden vertalen naar onze tijd, hoe zou dat er dan uit zien?

In deze tijd heeft een steeds kleiner aantal mensen te maken met direct grondgebruik. Wel heeft iedereen te maken met keuzes in consumptie, een indirecte vorm van grond(stoffen)gebruik. Daarin leert de bijbel ons ook het nodige, vooral om ons niet te laten leiden door hebzucht, maar te delen van onze overvloed. Om rechtvaardig te zijn naar onze medemens en het vee.

In de bijbel neemt de gezamenlijke maaltijd een belangrijke plek in. En dat is niet voor niets, juist aan tafel kun je genieten van goed eten en goed gezelschap. In de joodse cultuur is het gebruikelijk om bij deze maaltijd een *beracha* uit te spreken, een zegenspreuk die altijd gezegd dient te worden als mensen het goede van de aarde genieten. "Gezegend zij Gij, Heer, onze God, Koning van de wereld, voor dit eten, voor dit drinken." Alle dingen worden gezien als een geschenk. In het uitspreken van de *beracha* wordt de zorg van God erkend. Het leven wordt beleefd in verwondering.

Ik hoop dat zo kunnen genieten van ons voedsel ook zal leiden tot een zorgvuldige, duurzame en eerlijke manier waarop dit voedsel wordt geproduceerd.

Extra:

Aalt Dijkhuizen stelde dat intensivering nodig is om de wereldbevolking te kunnen blijven voeden. Op bepaalde gebieden in de wereld, in Latijns Amerika en Azië bijvoorbeeld, kan de landbouw inderdaad nog een heel stuk productiever worden. De Nederlandse kennis over productiemethoden kan daarbij van groot belang zijn. Voor ons eigen land echter is nog meer intensivering van landbouw niet duurzaam en niet vol te houden op de lange termijn. Natuurlijke hulpbronnen zijn schaars. En doordat er wordt gefokt op maar een beperkt aantal gewassen en rassen (die liefst resistent zijn tegen ziekten en zoveel mogelijk opleveren) is de intensieve landbouw kwetsbaar en gevoelig voor concentratie van macht. Agrariërs zijn behoorlijk afhankelijk geworden van hun leveranciers en niet te vergeten hun veeartsen.

Alle partijen uit de agrarische keten, inclusief de consument, moeten de ongemakkelijke vragen onder ogen zien en samen zoeken naar duurzame oplossingen. Die zullen soms liggen in intensivering, maar soms ook juist in extensivering en meer diversiteit, met gebruik van de natuurlijke capaciteiten van bodem, insecten en planten. Daar kan de gangbare landbouw veel leren van ervaringen uit de biologische landbouw. De randvoorwaarden voor duurzame landbouw worden gegeven door de ecologische draagkracht van de aarde en het welzijn van de dieren. Maar dat niet alleen. Duurzame landbouw is alleen vol te houden als hij rekening houdt met de menselijke maat en de sociale en economische veerkracht van gezinsbedrijven.